

OSMANLI DEVLETİ'NDE TURİZMİN GELİŞİMİNE DAİR BAZI GÖZLEMLER

A. Halûk DURSUN*

ÖZET

Turizmin gelişmesi, ulaşım araçlarının bulunabilirliğinin gelişmesine bağlıdır. Buna bağlı olarak, turizm büyümeye resmen yeni araçların keşfiyle başlamıştır; bu araçların başında tren ve buharla çalışan gemiler gelmektedir. İstanbul'da Avrupa'ya doğrudan bağlantılı ilk tren "Şark Ekspresi" adı altında, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında açıldı. Ancak, İstanbul'a ilk ziyaretçilerin onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru III. Selim zamanında geldiği öğrenilmiştir. Osmanlı Hükümdarlığı, İstanbul'un görmüş olduğu yoğun ilgiden ötürü turistik gezilerin kapasitesini büyütmüş, ayrıca müzelere rehber tahsis ettirmiştir. O zamandan beri İstanbul dünyadaki en ünlü ve en çekici şehirlerden biri olmayı başarmıştır. Özellikle İstanbul'un Avrupa Başkenti seçilmesi sonucu potansiyelini ortaya çıkarmasını ve daha da gelişmesini umuyoruz.

Anahtar Kelimeler

Turizm, Ayasofya, Topkapı Sarayı, II. Abdülhamid, Sultanahmet, Yerebatan Sarayı, Zaptiye Nezareti, Şehremaneti.

Dünya üzerinde turizmin yaygınlaşması esas itibarıyla ulaşım araçlarının gelişmesi ve süratlenmesi ile doğrudan ilgilidir. Nitekim 19. yüzyılın ilk yarısında buharlı gemilerin ve demiryollarının ortaya çıkmasıyla insanlar bir yerden bir yere daha kolaylıkla ve çok daha kısa sürede gidebilmeye başlamışlardır. Bu da doğal olarak sadece gezginlerin değil sıradan insanların da seyahat yapabilmeleri imkânını doğurmuştur. Nitekim gezip görme açısından dünyanın en önemli ve en güzel varlıklarını bünyesinde barındıran İstanbul'a gezmeye gelen yabancı turist sayısı 19. yüzyılın son çeyreğinde büyük artış göstermiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri de, buharlı gemilerin işleme yanında, 1888 yılından itibaren Avrupa ile doğrudan demiryolu bağlantısı kurulması sonucu, ünlü "Şark Eks-

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/
a.h.dursun@hotmail.com

presi”nin işlemeye başlaması, dolayısı ile İstanbul’a geliş gidişlerin kolaylaşmış olmasıdır.

Her ne kadar turizm yoğunluğu 19. yüzyılın son çeyreğinde artmışsa da, henüz ulaşım araçlarının gelişmediği dönemlerde de İstanbul’daki tarihî eserlerin yabancıların ilgisini çekmesi ve bu eserleri gezip görmek için talepte bulunulması dikkat çekicidir. Nitekim 1790 tarihli III. Selim dönemine ait bir belgede İspanyol beylik gemisiyle İstanbul’a gelen beyzadelerin Ayasofya Camii’ni ziyaretlerinden söz edilmektedir.¹ 1795 yılında bu defa İstanbul’dan ayrılacak iki Dubrovnik elçisinin Ayasofya ve diğer selâtin camilerini gezmelerinden², yine aynı yıl Prusya elçisinin, iki İngiliz beyzadesinin³, ziyaretlerinden bahsedilmektedir.⁴ Yine III. Selim dönemine ait 1800 tarihli bir Hatt-ı Hümayunda ilk turizm hareketlerinin ne şekilde başladığına dair ipuçları bulunmaktadır. Buna göre, Sur içi İstanbul’undaki Sultanahmet ve Süleymaniye gibi selâtin camileri ile Ayasofya, İstanbul’da ikamet eden yabancıların ilgisini çekmekte ve bunlar, aldıkları özel izinle buraları gezebilmekteydiler. Bu defa, İstanbul’a gelmiş olan bir Rus amirali, maiyetindekilerle beraber söz konusu camileri gezme arzusunu Rusya elçisi vasıtasıyla Osmanlı hükûmetine iletmış ve padişah III. Selim’in de onayı ile camileri gezip görme fırsatı bulmuşlardı.⁵ Böylece İstanbul’da bir nevi turizm hareketi başlamış ve yabancılar şehrin görülmeye değer yerlerini ziyaret etmiş oluyorlardı. Rus amiralinin ve diğerlerinin bu taleplerine benzer istekler zamanla çok arttı ve her defasında verilen izinlerle camiler yabancılar tarafından gezildi. Hatta bir süre sonra bu isteklere Topkapı Sarayı’nı gezme arzusu da eklenecek ve bu konuda da gerekli izinler verilip Topkapı Sarayı da yabancıların ziyaretine açılacaktır. Meselâ, 1804 tarihli bir belgede bazı Rus beyzadelerinin Ayasofya ve diğer camileri ziyaret ettikten sonra Topkapı Sarayı’nı gezdikleri ifade edilmekteydi.⁶ Benzer uygulamalar ileriki yıllarda da devam etmiştir. 1834 yılında Felemenk devletinden gelmiş olan beyzadelerin⁷, 1854 yılına

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT), nr. 11374.

² BOA, HAT, nr. 13406.

³ BOA, HAT, nr. 14988.

⁴ BOA, HAT, nr. 14462.

⁵ BOA, HAT, nr.15293.

⁶ BOA, HAT. nr. 7039.

⁷ BOA, HAT, nr. 47575.

ait bir belgede ise bazı yabancıların Topkapı Sarayı, Ayasofya Camii ve diğer camileri ziyaret ve temaşa etmelerine izin verildiğinden söz edilmekteydi.⁸

İstanbul'daki tarihî eserleri ziyaret eden yabancıların sayısı arttıkça, zaman zaman hoş gitmeyecek olayların yaşanması da söz konusu olabiliyordu. Özellikle yabancılar camilerde hâl ve hareketlerinin nasıl olması gerektiği konusunda bilgi sahibi olmadıklarından yanlış hareketlerde bulunabiliyorlar, süslemeleri koparıp zarar verebiliyorlar, ayrıca Yunanlı turistler, gezdikleri camilerin duvarlarına çirkin yazılar yazıp resimler çizebiliyorlar, bu da camilerde ibadet eden Müslümanları rahatsız edebiliyordu. Diğer taraftan buralarının isteyenlere gezdirilmesi gerektiği de aşikârdı. Dolayısı ile gerek Suriçi'ndeki, gerekse İstanbul'un sair semtlerindeki tarihî eserleri ve kutsal mekânları gezecek yabancılar için 1887 yılında bir nizamname çıkarıldı.⁹ Muhtemelen turizm hareketlerini belirli bir düzene sokma yönünde çıkarılmış ilk nizamname olan bu metinde hangi hususların vurgulandığına bakmakta fayda vardır:

İstanbul'da Ayasofya, Küçük Ayasofya, Kariye camileri gibi, gayrimüslim halkın ziyaretine öteden beri izin verilen kutsal mekânların ziyaretleri esnasında dinî adaba riayet etme yanında, bu mekânların zarar görmemesi için dikkatli davranılması gerekmektedir. Buna yönelik olarak görevliler vazifelerini gayet dikkat ve itina ile yapma durumundadırlar (1. mad.). Ziyaretçiler kutsal yerlere girişlerinde gerekli hürmeti gösterecekler, ayaklarına terlik giyecekler, gezdikleri yerlerde yanlarında görevlilerden bir veya birkaç kişi bulunacaktır (2. mad.). Sözü edilen camilerin ve özellikle Ayasofya camiinin dâhilî süslemeleri olmak üzere, kubbe ve duvarlarının yüzlerine kaplanmış olan yaldızlı süslemelerin ziyaretçiler tarafından koparılıp alındığı bilinmektedir. Camilerin güzellik ve letafetine zarar verecek bu gibi şeylerin meydana gelmesi katiiyen tasvip edilmemektedir. Bunun yanında duvar ve direklerle yazı yazmak, çizgi çizmek, resim yapmak dahi kesinlikle yasaktır. Ziyaretçiler tarafından bu gibi hâllere meydan verilmesinin engellenmesi görevlilerin öncelikli vazifesi olup, yine kutsal mekânlarda bulunan eski eserlerin, değerli kitapların iyi bir hâlde muhafazası da görevlilere ait bir vazifedir. Bütün bu vazifeleri ye-

⁸ BOA, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı (HR. MKT), 96/46.

⁹ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 26/3.

rine getirme durumunda olan görevlerin işlerini aksatmaları veya görevlerini kötüye kullanmaları hâlinde haklarında cezai müeyyide uygulanacaktır (3. mad.). Ezan okunurken ve ibadet yapılırken ziyaret yasaktır (4. mad.). Görevlilerin ziyaretçilere iyi davranmaları önemli vazifeleri arasındadır. Bununla beraber yukarıda sözü edilen uygunsuz hâllerin meydana gelmesine engel olmak için görevliler fevkalade bir dikkat ve itina ile işlerini yapacaklardır (5. mad.).

Görüldüğü üzere, ülkemizdeki turizm faaliyetleri açısından oldukça önemli bir adım bu şekilde atılmış bulunmaktadır. Bu uygulamayı hayata geçiren dönemin padişahı II. Abdülhamid idi. II. Abdülhamid bunun dışında başka bazı konulara da el atarak İstanbul'un güzel bir görünüm kazanmasına, dış ülkelerden gezi amaçlı olarak şehre gelecek yabancıların iyi intibalar edinmesi için lâzım gelen tedbirlerin alınmasına önem vermiştir. Meselâ, padişah 22 Mart 1893 tarihli bir hususî iradesinde Kumkapı'da demiryolu hattı boyunca yapılmış olan derme çatma kulübelerin görüntüyü bozduğunu, Avrupa'dan trenle gelen yabancıların bu görüntü ile karşılaştıklarını, hâlbuki bir şehre gelen yabancı için edinilen ilk intibain çok önemli olduğundan bu kulübelerin, sahipleri mağdur edilmeden kaldırılmasını istemişti. Bu hususla ilgili olarak 22 Mart ve 1 Mayıs 1893 tarihli iki ayrı hususî irade bize padişahın turizme yönelik icratlarını gözlemlene fırsatı vermektedir. İradelerden 22 Mart 1893 tarihli olanında, Kumkapı taraflarında demiryolu hattı boyunca gaz tenekelerinden küçük küçük kulübeler inşa edilerek tedricen bir mahalle meydana getirildiği, bu kulübelerde ikamet eden kişilerin göçmen ve fakirlerden oluştuğuna dikkat çekilmiştir. İradede daha sonra *“Malum olduğu üzere bir şehre yeni gelen biri için ilk gördüğü manzaranın tesiri kalıcı olmaktadır. Bu sebeple İstanbul'a gelecek ecnebilerin ilk olarak görecekleri Müslüman mahallelerinin mümkün olduğu kadar iyi görünümlü olmasına gayret edilmelidir.”* denilerek, Osmanlı Devleti'nin başkentinin Avrupa'ya açılan yöresi konusunda bulunan ve demiryolu ile gelecek yabancı seyyahların öncelikle gözüne çarpacak olan Yedikule'den Kumkapı'ya kadarki demiryolu güzergâhının iki tarafında böyle tenekeden kulübelerin bulunmasının ortamı çok çirkinleştireceği ifade edilmiştir.

Bu kulübelerde ikamet edenler daha çok göçmenlerden oluşmaktaydı. Göçmenlerin ve fakir insanların munasip evler inşa edilmek veya kiralanmak suretiyle oralara nakilleri gerekmektedir. Kulübelerin yıkımı için

yapılması gereken masrafın bir kısmı II. Abdülhamid tarafından karşılanacaktı.¹⁰ 1 Mayıs 1893 tarihli diğer iradeden anlaşıldığına göre, Yedikule'den Kumkapı'ya kadar giden demiryolu hattı boyunca yapılmış olan göçmen kulübelerinin sakinleri çok fakir ve inatçı insanlar olduklarından bunların kulübelerinin yıkılması mağduriyetlerine sebep olacaktı. Dolayısı ile bu insanların hâlleri araştırılarak içlerinde ziraat ile uğraşan varsa onların iskân edilmek üzere taşraya gönderilmeleri, herhangi bir sanatı olanların ise İstanbul'da kalmak üzere münasip yerlerde evler inşa edilerek oralara yerleştirilmeleri gerekmekteydi.¹¹ Görüldüğü üzere İstanbul şehrinin güzel bir görünüm alması için bizzat padişah II. Abdülhamid de aktif bir şekilde uğraşmakta ama bu arada fakir fukaranın mağdur olmasına da gayret edilmekteydi.

Özellikle Avrupa ile demiryolu bağlantısının sağlandığı 1888 yılından sonra İstanbul'a seyahat amaçlı olarak gelen yabancıların sayısı bir hayli artmıştı. İstanbul'u gezip görmeye gelenler sadece seyyahlarla sınırlı kalmadı. İmkân bulan her kesimden insan turistik amaçla bu şehrimize geldi. İstanbul'a gruplar hâlinde seyahatler düzenlenmeye başlandı. Artık çok sayıda Avrupalı; İstanbul'a gelmekte, alışveriş yapmakta, şehri gezmekte, dünyaca ünlü Topkapı Sarayı'nı, Batılıların Mavi Cami adını verdikleri Sultanahmet Camii'ni ve Ayasofya Camii'ni muhakkak görmekteydi.

Bu arada Sirkeci'de bulunan istasyon, ihtiyacı karşılamaktan uzak kalınca, bugün de kullanılmaya devam edilen Sirkeci Garı 1890 yılında yapılarak hizmete açıldı. Yabancı turist sayısının artması, beraberinde bir sorunu da gündeme getirmişti. Ortaya çıkan bu yeni durum karşısında doğal olarak, yabancı turistlerin ihtiyacını karşılayacak birtakım hizmet sektörleri belirmeye başladı. Meselâ bu dönemde İstanbul'da bir çok yeni otel hizmete girdi. Konaklama sorunu çekmeyen turistlerin ihtiyacını duydukları diğer bir hizmet şekli kendilerine şehri gezdirecek elemanların varlığı idi. Dolayısı ile ortadaki boşluğu bir şekilde doldurmak amacıyla turistlere tercümanlık ve rehberlik hizmeti veren kişiler ortaya çıkmaya başladı.

¹⁰ BOA, İrade Hususî (İ. Hus), 13/Ramazan 1310.

¹¹ BOA, İ. Hus, 53/Şevval 1310.

Rehberler turistlere İstanbul'u anlatıp gezdiriyor, bu arada mağazalarda alışveriş yapmalarına yardımcı oluyorlardı. Bu yıllarda yabancı dil bilen Türk sayısının az olması, bilenlerin de genellikle Hariciye'de çalışmaları sebebiyle, rehberler çoğunlukla batı dillerine aşina Rum, Ermeni ve Yahudi gibi gayrimüslim Osmanlı vatandaşları arasından yetişmekteydi.

Bu süreç bir süre devam etti. Fakat zaman geçtikçe rehberlik hizmetleri açısından birtakım şikâyetlerin belirmeye başladığı görüldü. Turistlerin şikâyetleri üzerine yapılan incelemelerden anlaşıldığına göre, Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan rehberler, mağaza sahipleri ile anlaşıp turistleri kandırmakta ve onlara fahiş fiyatla mal sattırmaktaydılar. Rehberlerin görevlerini suistimalleri bununla da kalmıyordu. Gezdirdikleri turistlere yalan yanlış bir çok şey anlatıyorlardı. Bu anlatılanlar daha çok Osmanlı Devleti ve İslâm dini aleyhine idi.

Aslında rehberlerin bu tarz hareketleri, görevini lâyıkıyla yerine getiren meslektaşlarını da rahatsız etmişti. Nitekim Gazamir, Kostin, Vladim ve Nikolaki isimli dört rehber, yetkili mercilere verdikleri bir dilekçe ile bu durumdan şikâyetçi oldular. Bunlar dilekçelerinde, hâl ve hareketleri şüpheli bazı tercümanların yabancı turistleri gezdirirken yanlış bilgiler verdiklerini, turistlerin de doğal olarak bunlara inandıklarını belirttiler.

Anlaşıldığı kadarıyla bazı rehberlerin faaliyetleri turistleri zarara uğratmakla kalmıyor, uydurulan yalanlar devletin dahi zarar görmesine yol açacak boyutlara varıyordu. Dolayısı ile bu tarz suistimallerin önüne geçilerek rehberliğin belirli kurallar çerçevesinde yapılmasını sağlamak için harekete geçildi. Bu konu Osmanlı hükûmetinin 26 Ekim 1890 tarihinde yaptığı toplantının gündeminde yer aldı. Toplantıda, son yıllarda İstanbul'a gelen turist sayısının bir hayli arttığından söz edilerek, bunlara hizmet veren rehberlerin hatalı hareketlerinin düzeltilmesi gereği üzerinde duruldu ve bir karara varıldı. Buna göre; rehberler sabıkası olmayan namuslu ve dürüst insanlar arasından seçileceklerdi. Bu amaçla bir yönetmelik hazırlanacak, durumları yönetmeliğe uygun kişilere birer rehberlik sertifikası verilecek ve turistlerle ancak bu kişiler ilgilenebileceklerdi.¹²

Bu kararlar doğrultusunda oluşturulan bir komisyon rehberliğin alacağı şekli belirledi ve bir yönetmelik hazırladı. Yönetmelikte oteller, han-

¹² BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 59/4.

lar ve diğer misafirhanelerde bulunan yerli ve yabancı turistlere kılavuzluk ve tercümanlık yapacakların belirli nitelikleri taşımaları gerektiği vurgulanmıştı. Gerek Osmanlı vatandaşı, gerekse yabancı uyruklu olabilecek bu rehberler, Zaptiye Nezareti'ne bağlı olacaklardı. Müracaatları üzerine önce haklarında inceleme yapılacak, iyi ahlâk sahibi ve dürüst insanlar oldukları belirlenirse rehberlik hakkı kazanacaklardı. Ancak bunun için de bazı aşamalardan geçmeleri gerekiyordu. İyi ahlâk sahibi olmanın yanında, Şehremanetince yabancı dil bilen uzman kişilerden oluşturulan bir imtihan heyetinin karşısında başarılı bir sınav vermeleri gerekecekti. Bütün bu aşamaları geçene rehberlik yapabileceklerine dair resmî bir yetki belgesi verilecekti.

Bu belgede, herhangi bir sahtekârlık olmaması ve belgenin diğer şahıslar tarafından kullanılmaması için, rehberin fotoğrafı yer alacaktı. Rehber, hizmetinde bulunacağı turistlere öncelikle bu fotoğraflı belgesini göstermek mecburiyetinde idi. Yetki belgesinin diğer sayfalarında, belge sahibinin kılavuzluk ve tercümanlık yapabileceğini belirten Türkçe ve Fransızca bir yazı vardı. Ayrıca turistlere de Türkçe ve Fransızca olarak bir hatırlatma yapılmıştı. Burada, rehberden herhangi bir şekilde kötü muamele gören turistin zabıtaya müracaat etme hakkının bulunduğu ve hatta bu hakkın kullanılması gerektiği belirtilmişti. Yetki belgesinin kapağı meşin, sayfaları ise gayet sağlam bir kâğıttan olup taklit edilemeyecek surette yapılmıştı. İmtihani kazanmış rehberler, bedelini ödemek suretiyle cüzdan şeklindeki bu belgeyi temin edebileceklerdi.¹³

Bu suretle bir takım kötü niyetli kişilerin hem turistleri yanıltma ve zarara uğratma, hem de devlet aleyhinde propaganda yapma şeklindeki faaliyetlerinin önüne geçilmiş oldu.

Rehberler için yapılan bu düzenleme vesilesi ile bazı otel ve turistik yerlerin denetlenmesi de gündeme geldi. Otel ve gazinolar garip isimler kullanmakta ve bunları yabancı dilde kapılarının üzerine yazmaktaydılar. Bu hâl sakıncalı görüldü. Bu tür müessese sahip veya kiracılarının kapıları üzerine koyacakları levhalar için öncelikle Şehremanetinden izin almaları mecburiyeti getirildi. Bu levhalara yazılan müessese isimleri saçma sapan ve uydurma şeyler olmayacak, ülkedeki genel ahlâk kurallarına uyum sağlayacaktı. Bu şekilde ruhsat alan bir müessese, buna rağmen farklı bir

¹³ BOA, İrade Kavanin ve Nizamât, 2/Ramazan 1314.

isim kullanırsa beş altın ceza ödeyecekti. Ayrıca bir husus üzerinde önemle duruldu. Müesseselere verilen isimler levhalara öncelikle Türkçe olarak yazılacak, levhanın altında ise istenilen bir yabancı dilde müessese ismi belirtilebilecekti.

Bu gelişmeler yaşanırken turistik amaçlı olarak İstanbul'a gelip gitmeler devam ediyordu. Osmanlı arşiv belgelerinde buna dair çok sayıda örnek mevcut olup bazılarında seçmeler yapıldığında şu tür örneklerle rastlanmaktadır: Meselâ 1883 yılında zengin İngilizlerden oluşan bir grup Topkapı Sarayı'na gezdiler.¹⁴ İleriki dönemlerde bu tür örnekler devam etti: Meselâ, altmış kadar turist Ayasofya ve Sultanahmet camilerini, dikili taşları, Müze-i Hümayunu ziyaret ve temaşa edip döndüler.¹⁵ Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Almanya ve Avusturya uyruklu çok sayıda ziyaretçi Ayasofya ve Sultanahmet camilerini, Müze-i Hümayunu ve Dikilitaş'ı gezdiler.¹⁶ Rus imparatorunun özel vapurunun kaptan ve subaylarından dokuz kişi Ayasofya Camii'ni ve Yeniçeri dairesini gezdiler.¹⁷ Rumelihisarı'nda bulunan Robert Kolej'de okuyan İngiliz ve Amerikalı öğrenciler hocalarıyla Ayasofya'yı ziyaret ettiler.¹⁸ Muteber Amerikalılardan oluşan kırk kadar zat, Topkapı Sarayı'nda Hazine-i Hümayunu ve köşkleri gezerek döndüler.¹⁹ Söz konusu ziyaretlerin örneklerini çoğaltmak mümkündür. Fakat önemli olan şudur. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde Suriçi İstanbul'u yoğun bir şekilde yerli ve yabancı turistlerin uğrak yeri olmaya başlamıştır. Ziyaretçi sayısı arttıkça da bir taraftan yukarıda sözü edilen olumsuzluklar yaşanmaya başlamış, bir taraftan da tedbir alınmaya çalışılmıştır.

Turizm faaliyetleri sırasında meydana gelen bazı olumsuzluklara tedbirler alınmış olmasına rağmen, şikâyet konusu da her zaman mevcut olmuştur. Bu konuda öne çıkan iki husus, turistlerin hâl ve hareketlerinin uygunsuzluğu ile cami ve tarihî eserler etrafında kümelenen esnafın kural-

¹⁴ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Yâveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK, MYD), 2/75.

¹⁵ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ZB), 21/18.

¹⁶ BOA, Y. PRK. ZB, 21/34.

¹⁷ BOA, Y. PRK. ZB, 21/76.

¹⁸ BOA, YPRK. ZB, 25/32.

¹⁹ BOA, Yıldız Perakende Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK), 245/91.

sız bir şekilde davranmasıdır. Bununla ilgili olarak 5 Nisan 1906 tarihli bir belgede, kutsal mekânları gezmek üzere gelen yabancı turistlerin ziyaretleri esnasında bazı münasebetsizliklerin meydana geldiğinden söz edilerek yetkililerin bunları önlemesi gerektiğine değiniliyordu.²⁰

14 Mart 1906 tarihli bir belgede ise satıcıların ahvaline değinilerek, camilerin civarında tespih, kitap ve buna benzer çeşitli eşya satan esnaf için öteden beri sergi tarzında birer yer bulunduğu hâlde son zamanlarda bunların çeşitlenip çoğaldığı, çadır ve gayrimuntazam barakalar vücuda getirilmeye başlandığından söz ediliyordu. Bunlar olması gerekenden farklı ve ahalice sıkıntıya sebep olacak bir şekil almaya başlamışlardı ve önüne geçilmeliydi. Özellikle, Yenicami meydan ve civarında eskiden beri pazartesi günleri kurulan pazar bundan böyle yine kurulmalı ve ona mahsus sergiler yalnız o günler kullanılmalıydı. Diğer zamanlarda, söz konusu çadır ve barakaların yerine tespihçi, kitapçı, miskçi gibi öteden beri camilerin havalisinde bulunan esnafa mahsus olarak sundurmalar inşa edilirse camilerin etrafında düzen ve temizlik sağlanmış olacaktı. Bu sundurmaların içinin bölümlere ayrılması, dışının kurşunî renge boyanması, saçaklarının süslenmesi ve boyalarının senede bir defa yenilenmesi hâlinde görüntüleri gayet zarif olacaktı.²¹

Bir diğer şikayet sebebi de görevlilerin turistlerden hakları olmadığı hâlde çeşitli isimler altında para toplamalarıydı. Bu duruma her zaman rastlanmasa da 1909 yılında böyle bir olayın yaşandığı anlaşılmaktadır. Özellikle Sultanahmet ve Ayasofya camilerinde görevli olarak çalışan bazı hademelerin, giren çıkan her yabancidan *duhuliye* adı altında beşer kuruş aldıkları tespit edilmişti. Bu kişiler para vermek istemeyenlere de ağır hakaretlerde bulunuyorlardı. Esas itibarıyla o yıllara kadar bu tür ziyaretlerden para alınması söz konusu değildi. Dolayısı ile bu uygulama yadırganmış, ayrıca soruşturma konusu yapıldığından polisler her iki camiye giderek incelemede bulunmuşlardı. Ayasofya Camii hademelerinden Hafız Hayreddin ve Aziz Efendiler, seyahat şirketi tercümanı olan Antuvan ile anlaşarak camiye gezen altı Fransız turistten 30 kuruş aldıklarını ifade etmişlerdi. Aynı turistler Sultanahmet Camii'ni gezerken de cami hademesi Safranbolulu İbrahim Efendi onlardan bir mecdiye almıştı. Polis müdüriyeti, hademelerin bu tür davranışlarını hoş görmemiş; ayrıca ya-

²⁰ BOA, İ. Hus, 37/S 1324.

²¹ BOA, Zaptiye Nezareti Evrakı (ZB), 26/97.

bancılara el açarak para istenmesini de çirkin bir hareket olarak vasıflandırmıştı. Dolayısı ile cami hizmetinden alındıkları gibi, bu tarz hareketlerin önüne geçilmesi de uygun bulundu.²²

Cami hademelerinin yaptıkları belki uygunsuzluktu; ama bu tür ziyaretlerin para ile yapıp devlete gelir temin edilmesi yönünde bir anlayış da zamanla hakim oldu. Hatta bunun profesyonelce yapıp turizm şirketleri aracılığı ile yabancıları İstanbul'a gelmeye teşvik edecek tarzda çalışmalar da başlatıldı. Bununla ilgili olarak, Şehremanetine 1916 yılında sunulan bir dilekçede, Almanların her sene gezmek için İsviçre ve İtalya gibi ülkelere gittiklerinden söz edilerek, bunların önemli bir kısmını İstanbul'a yönlendirmenin mümkün olabileceği, İstanbul'un sahip olduğu tabii ve tarihî güzelliklerin bu ülkelerin kat kat üstünde olduğu belirtiliyor, hükümet tarafından gerekli destek sağlandığı takdirde bir idare teşekkül edilip hemen çalışmalara başlanabileceği ifade ediliyordu.²³ Tabii içinde bulunulan savaş ortamında bu tür faaliyetlerde bulunmak çok kolay değildi. Ama daha o yıllarda turizmin ülke gelirlerinin arttırılması için önemli bir kaynak teşkil edebileceğinin anlaşılmış olduğu bu vesile ile ortaya çıkıyordu.

Suriçi İstanbul'undaki tarihî ve tabii güzelliklere sahip çıkılıp muhafazasına yönelik bir girişim de Topkapı Sarayı için gerçekleştirildi. Sadrazam Sait Halim Paşa başkanlığındaki İttihat ve Terakki hükümeti 19 Eylül 1916 tarihinde Topkapı Sarayı'nın korunmasıyla ilgili nizamname düzenledi. Nizamnamede önce sarayın hudutları tayin ediliyordu. Bugüne örnek teşkil etmesi açısından o yıla ait sınırlardan ve çıkarılan nizamnameden söz etmekte fayda vardır: Topkapı Saray-ı Hümayunu; kara cihetinden Demirkapı'ya ulaşan demiryolu hattı duvarı ile Demirkapı'ya ve Demirkapı'dan Soğukçeşme, Bab-ı Hümayun ve Otlukkapı'ya ve bu kapıdan sahile kadar uzanan sarayın eski suru ve sahil cihetinden Otlukkapısı'ndan Sepetçiler Köşkü'nde sevkiyat-ı askeriye idaresine ait tahsis olunan mahalle kadar denizle ve kezalik sevkiyatın işgal eylediği mahallin demiryolu idaresiyle hudut teşkil eylediği mahaller ile sınırlıdır. Başkalarının her ne suretle olursa olsun saray ile saraya ait arazi ve bina-

²² BOA, Dahiliye Nezareti Emniyyet-i Umumiyye Tahrirat Kalemi Evrakı (DH. EUM. THR), 12/13.

²³ BOA, Dahiliye Nezareti Umur-i Mahalliyye ve Vilayat Müdüriyyeti Evrakı (DH. UMVM), 97/31.

larda hak iddia etmesi caiz değildir. Söz konusu hudut dahilinde, bazı dairelere tahsis edilmiş bulunan yerlerin genişletilmesi bundan böyle yazılı olarak yapılacak müracaatın padişah hazretleri tarafından kabul edilmesiyle mümkün olabilecektir (1. mad.).

Topkapı Sarayı Hümayunu'nun idaresi, eski usûl ve teamülü vecihiyle Hazine-i Hümayun kethüdalığına emanet edilmiştir. Sarayın icap eden yerlerine zat-ı şahanelerinin taburu fertleri arasından nöbetçiler ikame ederek muhafazası usûlüne devam olunacaktır. Sarayın Ortakapı ve Üçüncü kapısı ve Perde kapısı namlarındaki iç kapıları eski usûle uygun olarak Hazine-i Hümayun kethüdasının emriyle açılır ve kapanır. Sarayın surdan şehre açılan Bab-ı Hümayun, Demirkapı, Soğukçeşme ve Otlukapı namlarındaki dış kapılarının eski usûle uygun olarak muayyen zamanlarda açılıp kapanması saray kapıcılarına aittir (2. mad.). Ahalinin gezintisine mahsus olmak ve hiçbir maddî istifade temin etmemek üzere zat-ı şahanelerinin müsaadelerine bağlı olarak Şehremanetince, saray dâhilinde bir kısım yerlerin bahçe hâline dönüştürülmesine devam edilecektir. Bahçenin tanzimi sırasında saray surlarıyla kapılarının ve sair mahallerinin eski hâlleri değişikliğe uğratılmayacak ve hafriyat sırasında zuhur edecek lüzumlu taşlara şehremanetince müdahale olunmayacaktır. Bahçeye gireceklerden yalnız hayır için usulüne uygun olarak giriş ücreti alınacaktır (3. mad.). Saray hududu dâhilinde gazino, satış ve eğlence mahalleri vücuda getirilmesi ve sudan başka bir şey satılması yasaktır (4. mad.). Saray arazisi ile binalardan, hazine-i hassadan başkasının menfaat temin etmesi yasaktır (5. mad.). Saray dâhilinde hâlihazırda diğer dairelere ait olarak mevcut bulunan binaların hududu tayin edilip haritaları düzenlendikten sonra bunlardan yıkılması mümkün olabilecekler Hazine-i Hümayun Kethüdalığının ilgili daire ile irtibatı sonucu gerekirse yıkılacaktır (6. mad.).²⁴

Bu nizamnamenin hazırlanması suretiyle Topkapı Sarayı ile ilgili düzenlemeler belirli kurallara bağlanmış oluyordu. İleriki bir tarihte ortaya çıkan bir gelişme, nizamnamenin uygulanması hakkında fikir vermektedir. Buna göre, Topkapı Sarayı dâhilinde, halkın kullanımına açık olarak Şehremanetince bir büfe açılmıştı. Şehremaneti daha sonra burasını ihale yoluyla başka şahıslara devretmek istedi. İşte bu aşamada dev-

²⁴ BOA, DHUMVM, 97/43.

reye giren Hazine-i Hassa Müdüriyeti, saray nizamnamesinin ilgili maddesini hatırlattı. Saray dâhilindeki arazi ve binalardan maddî gelir temin edilmesi hazine-i hassa dışında mümkün değildi. Dolayısı ile Şehremaneti'nin bu girişimine onay verilmedi.

Turizmin öneminin kavranması ve buna yönelik faaliyetlerde bulunulmasının bir başka göstergesi olarak da, Eminönü'nde ziyaret edilmeye devam edilmekte olan mekânlara Yerebatan Sarnıcı'nın da ilâve edilmesiydi. Bu mesele 1921 yılında Osmanlı hükümetinin gündemine geldi ve "Ayasofya civarında Yerebatan Caddesinde bulunan tarihî su sarnıcının umumun ziyaretine açılması" şeklinde karar alan hükümet, konuyu takip etmek üzere müze müdürlüğünü görevlendirdi.²⁵

Görüldüğü üzere daha 19. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul'da bazı turizm hareketleri başlamış ve İstanbul, özellikle Avrupa'nın pek çok şehirden gelen insanların ilgi odağı olmuştu. İstanbul'un bu önemi günümüzde de artarak sürmektedir. Özellikle 2010 yılında Avrupa'nın kültür başkenti seçilmiş olması İstanbul'un turizm potansiyelini daha da ön plâna çıkaracaktır.

"OBSERVATIONS ON THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE OTTOMAN EMPIRE"

Abstract

The advancement of tourism is dependent on the development of the availability of transportation. Therefore, the augmentation of tourism officially began with the discovery of vehicles such as steamboats and train. In Istanbul, the first railway with a direct connection to Europe was established in the first half of the 19th century, and it was named "Şark Ekspresi" (The Orient Express). However, it was noticed that the first visitors of Istanbul came in the period of Selim III in the late eighteenth century. Due to the increase of intense attention from the tourists, the Ottoman Empire began to make regulations and arrangements in order to expand the capacity and the quality of the sightseeing areas and started to appoint guides for the museums. Ever since, Istanbul has succeeded to become one of the most famous and intriguing cities in the world. Especially with the positive and propitious effect of having been chosen the European Capital of Culture, it is hoped that Istanbul reveals its immense capacity more and reigns among the best cities of the world as the ancient and most awe-inspiring center of civilization.

Keywords

Turizm, Ayasofya, Topkapı Sarayı, II. Abdülhamid, Sultanahmet, Yerebatan Sarayı, Zaptiye Nezareti, Şehremaneti.

²⁵ BOA, MV, 222/146.